

Marek Barański

Warownia Markovi Kuli w Prilepie (Macedonia) jako przykład koncepcji konserwatorskiej

Ochrona Zabytków 48/1 (188), 63-68

1995

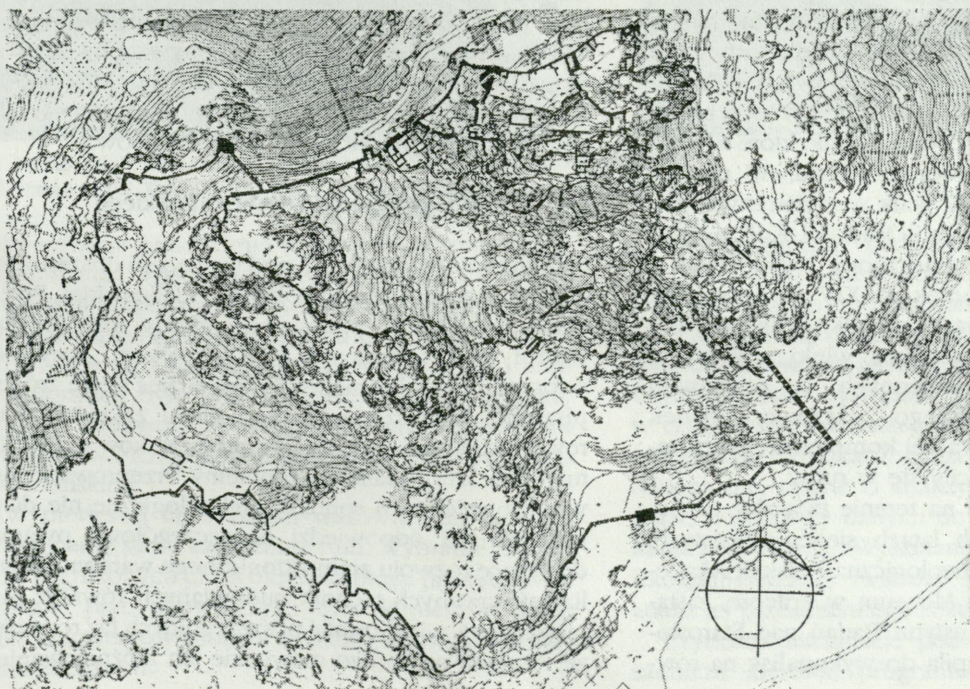
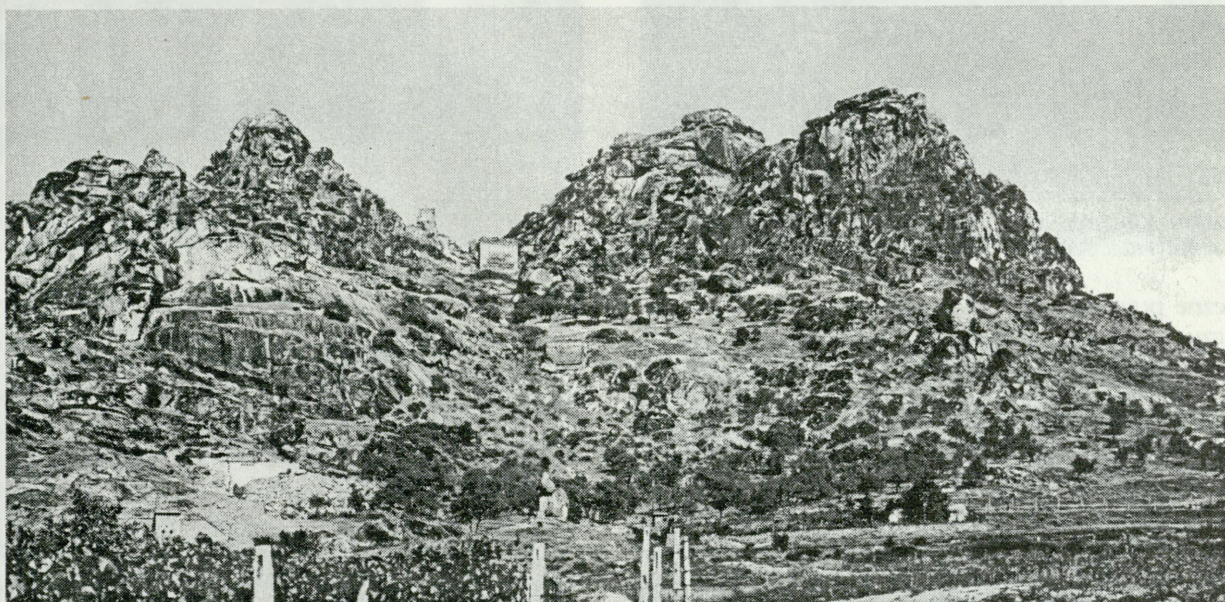
Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WAROWNIA MARKOVI KULI W PRILEPIE (MACEDONIA) JAKO PRZYKŁAD KONCEPCJI KONSERWATORSKIEJ

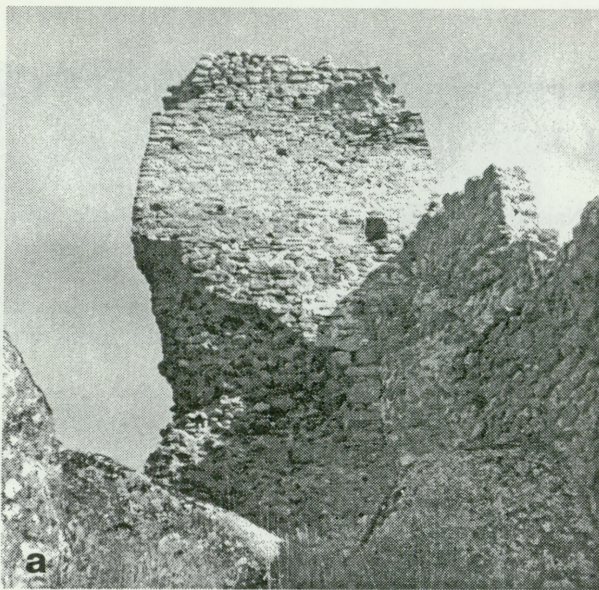
Warownia Markovi Kuli w Prilepie w Macedonii została zbudowana na skalistym wyniesieniu, dominującym ponad regionem Pelagonii. Umieszczenie blisko szlaków handlowych nadawało jej strategiczne znaczenie.

Najstarsze relikt działalności człowieka znalezione na tym stanowisku datowane są na okres brązu. Możemy przypuszczać, że człowiek zamieszkiwał zbocza góry i jej najbliższe okolice przez cały czas, aż do okresu grecko-rzymskiego. Znaleźiska archeolo-

1. Prilep, Markovi Kuli.
Widok ogólny
1. Prilep, Markovi Kuli.
General view

2. Markovi Kuli. Plan wa-
rowni (opr. B. Szczechow-
ski)
2. Markovi Kuli. Plan of
the fortress (prep. by B.
Szczechowski)

3. Markovi Kuli. Wieża nr 3, przed (a) i po pracach ratowniczych (b)
3. Markovi Kuli. Tower no 3, prior (a) to and following salvage (b)

giczne potwierdzają w tym czasie duży zespół osadniczy, ale III i IV wiek n. e. był okresem jego wyraźnego rozwoju. Zajęcie Półwyspu Bałkańskiego przez Słowian spowodowało, że miejsce to zyskało na militarnym znaczeniu. W tym okresie powstały na stokach góry liczne zabudowania i prawdopodobnie pierwsze drewniane fortyfikacje na jej szczycie. Pogrom armii cara Samuela w bitwie pod Belasicą w 1014 r. spowodował podbój tego regionu przez Cesarstwo Bizantyjskie. W tym okresie istniejące kamienne mury obronne wzmocniono przez dodanie dodatkowego płaszcza, a w ich obrębie wybudowano wiele innych budynków. Po wzmocnieniu fortyfikacji Markovi Kuli stały się najważniejszą twierdzą Macedonii. Miała ona potrójną linię murów obronnych z wysokim zamkiem na szczycie Čardak, które w pełni wykorzystywały ukształtowanie terenu. W następnym stuleciach, w okresie walk wewnętrznych pomiędzy lokalnymi władcami, Markovi Kuli pełniły istotną rolę jako silnie umocniony i strategicznie ważny punkt. Podbój turecki w XIV w. ograniczył jej militarne znaczenie, stała się tylko jedną z wielu warowni imperium. Następne wieki przyniosły zmiany w technikach wojennych, co pozbawiło Markovi Kuli wcześniejszego znaczenia. Upadek i brak opieki spowodował jej kompletne opuszczenie, a jej budowle obróciły się w ruiny.

Pierwsze wykopaliska na terenie twierdzy rozpoczęły się we wczesnych latach siedemdziesiątych, kiedy wspólna misja archeologiczna Polskiej Akademii Nauk i Narodowego Muzeum w Prilepie, zastąpionego później przez Instytut Badań nad Starośłowiańską Kulturą, przystąpiła do wykopalisk na rów-

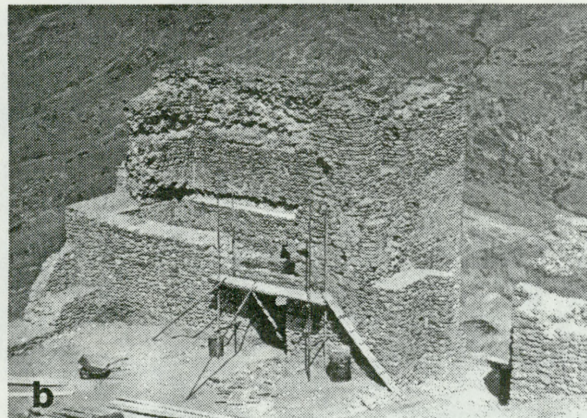
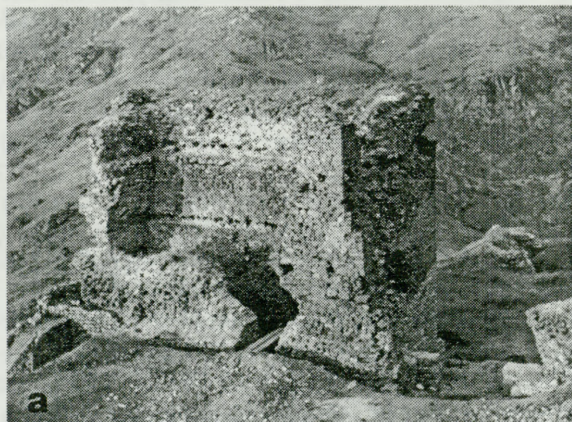
nie Sredni Kuli pomiędzy szczytami Čardak i Grebnik. Zły stan zachowania ruin twierdzy, zagrożonych katastrofą, liczne problemy w badaniu obiektów architektonicznych oraz konieczność opracowania strategii prac konserwatorskich spowodowały, że misja musiała nabrać bardziej konserwatorskiego charakteru. Dlatego od 1977 r. zespół badawczo-konserwatorski z PP PKZ włączył się do prac jako jedyny polski partner. Archeologiczno-konserwatorską misją kierowali dr Bosko Babič i prof. dr Tadeusz Polak. Misja składała się z archeologów, architektów, inżynierów budowlanych, konserwatorów i fotogrametrów. Prace budowlano-konserwatorskie wykonywała miejscowa ekipa budowlana pod nadzorem członków misji. Działalność została zawieszona w 1989 r. wskutek problemów ekonomicznych obu partnerów.

Opracowanie programu konserwatorskiego

Warownia Markovi Kuli pod względem obszaru jest jedną z największych na Półwyspie Bałkańskim. Przetrwały tutaj liczne pozostałości murów obronnych, wież i innej zabudowy z X-XIV wieku. Niewiele o rozwoju twierdzy możemy dowiedzieć się ze źródeł pisanych. Brak szczegółowego planu założenia warowni, trudności w rozpoznaniu zabytków architektury stwarzały dodatkowe problemy. Przeprowadzone w wielu miejscach sondáže archeologiczne nie dały oczekiwanych odpowiedzi na szczegółowe pytania dotyczące rozwoju architektonicznego warowni. Analiza stosowanych technik budowlanych również nie mogła precyzyjnie ustalić poszczególnych faz rozwoju ze względu na bardzo niewielkie ich zróżnicowanie.

4. Markovi Kuli. Wieża nr 6, przed (a) i po pracach konserwatorskich (b)
 4. Markovi Kuli. Tower no 6, prior (a) to and following conservation (b)

5. Markovi Kuli. Wieża nr 11, przed (a) i w czasie prac rekonstrukcyjnych (b)
 5. Markovi Kuli. Tower no 11, prior (a) to and during reconstruction (b)

Taka sytuacja praktycznie wykluczała możliwość podejmowania właściwych decyzji konserwatorskich i realizacji koniecznych rekonstrukcji. Dlatego stworzenie kompleksowego programu dokumentacji zabytków Markovich Kul, badań archeologicznych i konserwatorskich było konieczne od samego początku. Program badawczy został opracowany przez zespół specjalistów PKZ w ścisłej współpracy z archeologami macedońskimi.

W pierwszej fazie badań warowni sporządzono rozpoznanie stanu zagrożenia ruin. Wybranie najbardziej zagrożonych partii określiło prace priorytetowe. Podjęcie prac ratowniczych było konieczne, gdyż kilka fragmentów murów zawaliło się w latach siedemdziesiątych.

Archeologiczne badania na szczycie Čardak i w wielu innych miejscach systematycznie dostarczały materiałów do studiów historycznych nad bizantyjską i słowiańską obecnością w tym miejscu, jak również do datowania głównych faz budowy warowni. Uzyskane dane były porównywane z otrzymanymi w czasie badań poszczególnych budynków i całego kompleksu fortyfikacji. Szczegółowe badania architektoniczne, oparte o analizy chemiczne składu zapraw, dostarczyły danych do podejmowania decyzji konserwatorskich. Wykonanie pełnej dokumentacji fotogrametrycznej twierdzy pozwoliło na podjęcie analiz jej przestrzennego rozwoju.

Uzyskane informacje pozwoliły przygotować zasadnicze kierunki programu konserwacji twierdzy

6. Markovi Kuli. Brama nr 9 i mury obronne po pracach rekonstrukcyjnych
6. Markovi Kuli. Gate no 9 and defensive walls after reconstruction

7. Markovi Kuli. Budynek nr 22 w trakcie prac konserwatorskich
7. Markovi Kuli. Building no 22 during conservation

Markovi Kuli. Jego głównymi celami było uatrakcyjnienie miejsca, rozbudzenie zainteresowania samym zabytkiem i zwiększenie liczby zwiedzających, co wymagało ułatwienia dojścia do twierdzy, zorganizowania miejsca odpoczynku, ekspozycji muzealnej i informacji o historii twierdzy, jak również szerokiego programu konserwacji ruin. Program konserwatorski został przygotowany po wykonaniu studiów badawczych i długich dyskusjach na temat rozmaitych aspektów konserwacji Markovich Kul i stosowania właściwych technik. Doświadczenie konserwatorskie dr. B. Babiča, profesorów T. Polaka, J. Tajchmana, dr. R. Rogosza, architektów: A. Macura, M. Barańskiego, K. Zawadzkiego, T. Balcerzak wpłynęły na ostateczny kształt

programu. Był on konsultowany z prof. dr. J. Rozpedowskim.

Warownia Markovi Kuli — chociaż z daleka widoczna i dominująca swymi murami i wieżami nad Prilepem — nie jest bardzo atrakcyjna dla masowego turysty. Powodem tego jest trudny dostęp. Lecz odwiedzającemu to miejsce turyście trudności we wspinaczce odplacone zostaną wspaniałymi widokami na równinę Pelagonii i otaczające góry. Obecnie ludność miejscowa częściej odwiedza to miejsce niż obawiający się wspinaczki turyści. Dlatego istotnym celem naszego programu było poprawienie możliwości dotarcia do warowni. Zdecydowaliśmy, że poprawiona i utwardzona zostanie pierwotna droga biegnąca po północnym zboczu góry oraz że powstanie parking na leżącej poniżej warowni równinie. Jako alternatywę rozważano budowę kolejki linowej, ale olbrzymie koszty takiej inwestycji stały się powodem zarzucenia pomysłu.

Przyjęty program konserwatorski zakładał natychmiastową reperację wszystkich zagrożonych partii murów, odtworzenie murów obwodowych oraz prace konserwatorskie i rekonstrukcyjne na Čardaku — górnym zamku, gdzie przetrwały najbardziej interesujące obiekty. Przewidywano również porządkowanie terenu, by poprawić spływ wody deszczowej i usunąć nagromadzoną ziemię.

Prace ratownicze podjęto w pierwszym okresie, wykorzystując ustalenia raportu o stanie ruin z 1977 roku. W ciągu następnych lat wykonano wiele napraw murów obronnych i popękanych wież. Akcję tę przeprowadzono jednocześnie z dokumentacją i badaniami architektonicznymi obiektów twierdzy.

Następną decyzją konserwatorską było podniesienie wysokości murów obwodowych, by osiągnęły poziom uniemożliwiający swobodny dostęp do twierdzy. Pozwoliło to prowadzić ruch zwiedzających poprzez oryginalne bramy i furty warowni. Wykonanie tych prac podkreśliło wielkość twierdzy i uatrakcyjniło jej widok. Pozostałości budynków i fortyfikacji górnego zamku planowano odtworzyć do takiej wysokości, by ich architektoniczna forma i sposób użytkowania były rozpoznawalne. Problem bezpieczeństwa zwiedzających, szczególnie na Čardaku, był rozważany z dużą uwagą. Wszystkie niebezpieczne miejsca zabezpieczono poprzez podniesienie wysokości murów lub montaż lin asekuuracyjnych wzdłuż szlaków zwiedzania.

W ostatniej fazie program przewidywał zapewnienie turystom możliwości odpoczynku na Čardaku — zainstalowanie skromnego baru z napojami, prezentację pozostałości archeologicznych *in situ* oraz ekspozycję muzealną odkrytych w czasie badań warowni znalezisk. Planowano także wybudowanie strażnicy z pokojem służbowym.

Problemy konserwatorskie

Poza kilkoma dobrze zachowanymi pozostałościami, większość ruin fortecy była w złym stanie. Stało się tak za przyczyną licznych trzęsień ziemi i trudnych warunków. Poważne zmiany w ukształtowaniu terenu spowodowały, że w wielu miejscach nagromadzona ziemia parła na mury. Zsuwanie się jej łamało mury wszędzie tam, gdzie nie posiadały one odpowiednich fundamentów wskutek murowania ich bezpośrednio na odsłoniętej skale. Technika budowlana z zastosowaniem małych, polnych kamieni łączonych zaprawą była bardzo wrażliwa na erozję atmosferyczną, co pociągnęło za sobą uszkodzenia korony murów, wypadanie kamieni i poważne pęknięcia. Spływająca woda deszczowa dodatkowo wypłukiwała kamienie, co powodowało rozliczne katastrofy budowlane.

Zasadą przyjętą przy rekonstrukcji murów i budynków było stosowanie materiału budowlanego i wiatku możliwie bliskiego oryginałowi. Dlatego też zniszczone partie murów rekonstruowane były przy zastosowaniu podobnych materiałów — polnego kamienia, zaprawy wapienno-cementowej. Części oryginalne wyróżniane były pasem blachy ołowianej. Wszędzie tam, gdzie wysokość murów była nie do ustalenia, stosowano miękkie modelowanie korony. W kilku miejscach pełna rekonstrukcja krenelaża i chodnika murów obronnych była możliwa dzięki zachowanym fragmentom i wykonanym studiom architektonicznym. Kilka zniszczonych wież i bram zostało częściowo zrekonstruowanych, by podkreślić ich wielkość i ukazać szerokość wjazdu.

Wieży nr 11 poświęcono szczególnie dużo uwagi. Tę bardzo dobrze zachowaną budowlę planowano wykorzystać w parterze na małą cafeterię, zaś na pierwszym piętrze miano przygotować polowę pracownię na potrzeby architektów i archeologów badających warownię. Projekt rekonstrukcyjny przewidywał odtworzenie zniszczonej ściany zachodniej, budowę drewnianego stropu i dachu oraz wykonanie zewnętrznej klatki schodowej. Kamień polny użyty tutaj do prac reperacyjnych i rekonstrukcji stworzył wrażenie jedności starej i nowej części.

Innym ambitnym projektem było częściowe odtworzenie ruiny budynku nr 16. Pierwotnie był on dwupiętrowy. Parter miał dwie nawy przesklepione ceglanyimi sklepieniami opartymi na dwóch filarach. Fragmenty malowideł odkryte na resztkach tynku dowodziły jego ważności. Ruina po częściowej rekonstrukcji miała służyć potrzebom ekspozycji muzealnej znalezisk archeologicznych.

Odkrycie przez prof. Polaka malowideł naskalnych, prawdopodobnie pochodzących z okresu wczesnosłowiańskiego, było słynnym wydarzeniem w badaniach Misji Polsko-Macedońskiej. Planowano udo-

8. Markovi Kuli. Szczyt Čardak
8. Markovi Kuli. Čardak Peak

9. Markovi Kuli. Koncepcja zagospodarowania górnego zamku — szczyt Čardak (rys. T. Balcerzak)

9. Markovi Kuli. A conception of the management of the upper castle — the Čardak Peak (drawing by T. Balcerzak)

stępnie zwiedzającym tych malowideł i budowę specjalnej bariery odgradzającej turystów.

Ruiny budynku nr 22 odkopanego przy bramie wjazdowej do warowni stwarzały odrębne problemy. Po 10 latach od odsłonięcia mury budowli były w złym stanie, zaś niektóre ich fragmenty rozpadły się. Mury zostały wzmocnione, zniszczone zaś partie zrekonstruowano zgodnie z wynikami przeprowadzonych badań architektonicznych. Ale ten wielki budynek pochodzący z XI w. był po prostu dostawiony do wcześniej wybudowanego muru obronnego, co powodowało brak tylnej ściany. Zastosowanie miękkiego modelowania korony murów mogło stwarzać wra-

żenie, że obie konstrukcje pochodzą z tego samego okresu. Rozróżnienie w tym wypadku było konieczne. Przyjętą koncepcją konserwatorską było wydobycie oryginalnego planu budowli. Zniszczone partie murów podniesiono do jednego poziomu, odpowiadającego najwyżej zachowanym fragmentom. Dzięki płaskiemu zakończeniu ich korony wyraźnie rozróżniono budowlę z historycznie różnych okresów. W budowlu tej zabezpieczono także zachowane w kilku miejscach fragmenty tynku.

Interesującym elementem prac było zbudowanie strażnicy. Budynek ten został zaprojektowany jako sztuczna skała. Został doskonale umiejscowiony pomiędzy urwiskiem skalnym a zielenią. Betonowe wykończenie fasady znakomicie nawiązuje do kolorytu skał i charakteru miejsca. Taka decyzja była konserwatorsko wyjątkowo ryzykowna, lecz uzyskany efekt plastyczny doskonale komponuje się w otoczeniu i nie szpeci malowniczego widoku na równinę Sredni Kuli i szczyt Čardak.

Dla realizacji szerokiego programu prac budowlano-konserwatorskich potrzeba było dużych ilości materiałów budowlanych i wody. Wiele rozrzuconych kamieni ze zrujnowanych budowli znalezionych na zboczach i w czasie prac wykopaliskowych zostało ponownie użytych w pracach murarskich. Zaopatrzenie w inne materiały sprawiało olbrzymie kłopoty, szczególnie na szczycie Čardak, gdzie niektóre miejsca były wyjątkowo trudno dostępne. Zbudowanie kolejki linowej pomiędzy szczytem a niżej leżącą równiną pozwoliło na transport materiałów budowlanych. Odkrycie dawnej cysterny zbierającej wodę deszczową rozwiązało problem zaopatrzenia w wodę. Po oczyszczeniu z nagromadzonych osadów cysterna napełniała się ponownie wodą w okresie zimowych i wiosennych deszczów.

Zrealizowanie tych przedsięwzięć pozwoliło oszczędzić czas i środki potrzebne do zaopatrzenia w materiały budowlane do prac konserwatorskich.

Analizując rezultat zrealizowanych dotychczas prac konserwatorskich w warowni Markovi Kuli i porównując ich efekt z innymi pracami wykonanymi na innych stanowiskach tego typu możemy stwierdzić, że prace konserwatorskie uzyskały tu sensowny wymiar. Dobrze wyważone proporcje między zabiegami konserwatorskimi i rekonstruowanymi partiami doprowadziły do poprawnego wkomponowania twierdzy

w naturalne otoczenie, bez drastycznej ingerencji w krajobraz, mimo wykonania dużej ilości prac budowlanych. Wielkość zrealizowanych nowych partii murów raczej wydobyla ich dawną formę niż je przytłoczyła. Miękkie modelowanie uzupełnień i ograniczenie interpretacji w częściach rekonstruowanych utrzymało wrażenie ruiny Markovich Kul. Uzyskany efekt jest przeciwieństwem przeinterpretowanych fałszywych zamków, takich jak na przykład Veliko Tyrnovo. Zrealizowane w warowni Markovi Kuli prace konserwatorskie wyraźnie poprawiły stan zachowanych ruin, jednak wstrzymanie prac pozbawiło to zamierzenie konserwatorskie oczekiwanej formy końcowej.

Bibliografia:

1. B. Babič, *Materialna kultura na Makedonskite Słowenii we swetlinata na archeologoszkite istarżuwanja wo Prilep*, Prilep 1986.
2. T. Polak, *Średniowieczne techniki budowlane w Macedonii w świetle badań warowni Markovi Kuli*, Warszawa 1987.
3. *Warownia Markovi Kuli. Sprawozdanie z prac Misji 1977-1983*, Warszawa 1985. Zawiera: B. Babič, *Prilep, Markovi Kuli. Zarys historii miasta i warowni*, s. 5-7; T. Polak, *Prace Polsko-Jugosłowiańskiej Misji Archeologiczno-Konserwatorskiej w Prilepie w latach 1977-1983*, s. 8-21; B. Babič, E. Cnotliwy, *Sprawozdanie z prac badań archeologicznych w latach 1977-1983*, s. 22-38; B. Szczechowski, *Fotogrametryczno-geodezyjna inwentaryzacja warowni Markovi Kuli*, s. 39-44; T. Polak, *Prace zabezpieczające w warowni Markovi Kuli*, s. 45-79.
4. *Warownia Markovi Kuli. Sprawozdanie z prac Misji 1984-1988*, Warszawa 1990. Zawiera: R. Rogosz, *Prace Polsko-Jugosłowiańskiej Misji Archeologiczno-Konserwatorskiej w Prilepie w latach 1984-1988*, s. 5-11; E. Cnotliwy, *Badania warowni Markovi Kuli w Prilepie w Macedonii (Jugosławia)*, s. 12-18; M. Barański, *Budowla nr 22 w twierdzy Markovi Kuli*, s. 19-23; E. Cnotliwy, *Prehistoryczne schronisko skalne na stokach Markovi Kuli w Prilepie w Jugosławii*, s. 24-33; M. Pazdur, *Datowanie metodą radiowęglą próbek organicznych z badań archeologiczno-konserwatorskich warowni Markovi Kuli*, s. 34-39.

The Markovi Kuli Fortress in Prilep (Macedonia) as an Example of a Conservation Concept

This is an outline of conservation problems encountered in Markovi Kuli, the Byzantine fortress in Macedonia; the paper discusses the work conducted by a Polish-Macedonian Archeological Preservation Mission. The development of a complex conservation programme was crucial for

further undertakings. The full implementation of the project, however, is not completed. Nonetheless, the striking feature of the accomplished work is its well-balanced conservation and reconstruction approach.